

שידוכין וגנטיקה :

על בדיקות גנטיות טרום-שידוכיות בחברה החרדית

סימה זלצברג

simazalberg@gmail.com

תקציר

מאמר זה עוסק במעמדן של הבדיקות הגנטיות הטרומ-שידוכיות בקרב החרדים בישראל. הוא מתמקד באופן השימוש בבדיקות אלו, בתהליך השגרתן בחברה החרדית וביחסו של הציבור החרדי אליהן. המחקר נעשה על סמך ראיונות-עומק עם 32 נשים וגברים חרדים ממוצא אשכנזי, וממצאיו מלמדים כי הבדיקות הטרומ-שידוכיות הן צעד שכיח בקרב רוב הצעירים החרדים האשכנזים. הורים רבים לא "יסגרו" שידוך לפני שהבדיקות יצביעו על "התאמה גנטית" בין בני הזוג המיועדים, והפרוצדורה זוכה לעידודן של מרבית האוטוריטות הדתיות. המחקר מראה כי גם החוגים הקנאיים ביותר נוהגים לעשות את הבדיקות וגם אצלם ההנהגה הדתית קוראת לצאן מרעיתה לבצען לפני שידוך. עם זאת, הממצאים מלמדים על קשיים, דילמות ואתגרים שבדיקות אלו מעוררות. נראה כי דווקא מאפייניה השמרניים של החברה החרדית – נישואין המוסדרים בשידוך וציות להנהגה הדתית – הם אלה שמאפשרים לה באורח פרדוקסאלי ליישם מודל חדשני המבטא קדמה ומודרנה.

Arranged Marriages and Genetics Premarital Genetic Testing in Haredi Society

Sima Zalberg

simazalberg@gmail.com

Abstract

The article focuses on the process of making premarital genetic testing among the ultra-Orthodox community (Haredi) in Israel a routine procedure as well as on attitudes of the haredi public toward its use. The study is based on in-depth interviews with 32 Haredi women and men of Ashkenazi descent. The findings indicate that premarital genetic testing is a common procedure among most young Ashkenazi Haredim. Many Haredi parents would not "close" a match before a test indicates a "genetic match" between arranged candidates. Moreover, the tests receive encouragement from most religious authorities. The findings also show that even the most zealous circles tend to take these tests and that their ultraorthodox leadership encourages its followers to take them. However, the findings also point to difficulties, dilemmas and challenges these tests raise. The study indicates that it is the rather "non-modern" characteristics of Haredi society - arranged marriage and obedience to religious leadership – that enable, paradoxically, the adoption by the haredi community of an innovative medical procedure based on scientific progress and social modernity.

מבוא

התהליך של מציאת בן-זוג הוא תהליך ממושך ומורכב, ולא בכדי אומרת עליו הגמרא שהוא קשה כ"קריעת ים סוף" (סוטה ב' ע"א). תיאוריית 'שוק הנישואין' רואה בתהליך זה מערכת חליפין של נכסים כלכליים ונכסים בין-אישיים. לפי תיאוריה זו יבחר היחיד בן-זוג אשר ממנו יוכל להפיק להערכתו מידה מרבית של רווח כלכלי ורגשי (Becker, 1974, 1981; Ahuvia & Adelman, 1992). מנקודת-מבט זו, ערכו של היחיד ב'שוק הנישואין' מתבטא בהיקף ה'שירותים' וה'סחורות' שהוא יכול לתרום לבן-זוגו המיועד ולתא המשפחתי המיועד (בוקק-כהן, 2006; Grossbard-Shechtman, 1985).

התהליך של מציאת בן-זוג מושפע מהבדלים חברתיים, תרבותיים ודתיים. בין חברות ותרבויות שונות קיימים הבדלים בנוגע לאופיו של 'סחר החליפין' ובנוגע למשקל המיוחס לתכונותיו השונות של היחיד בבחינת ערכו בשוק הנישואין (Buunk, Park & Duncan, 2010; Zalcberg Block, 2013). בתחום זה קיים הבדל בולט בין חברות מסורתיות לחברות מודרניות (Buss, 1992; Shalev, Baum & Itzhaki, 2012).

ספרות המחקר מבחינה בין שני דפוסי נישואין מרכזיים. האחד כולל "נישואין מסורתיים", "נישואין מוסדרים" או "נישואי נוחות" המקובלים בחברות מסורתיות, והשני כולל "נישואין מודרניים" או "נישואי חברות" המקובלים בחברה המודרנית. הנישואין המסורתיים מבוססים על ציפיות חברתיות ומוסדרים בדרך כלל ע"י הורי בני הזוג, בעוד שהנישואין המודרניים מבוססים על מערכת יחסים אישית בין בני הזוג עצמם. הגורמים המשפיעים על בחירת בני-זוג בנישואין מסורתיים הם בעיקר מעמד חברתי ומצב כלכלי, ללא התחשבות במשתנים אישיים ורגשיים יותר. בנישואין מודרניים, לעומת זאת, נעשית בחירת בני הזוג בעיקר על בסיס חיבה הדדית והתאמות בין-אישיות (Dion & Dion, 1993; Murstein, 1974).

בחברה החרדית, בדומה לחברות מסורתיות, נהוגים נישואין מסורתיים. בחברה זו נתפסים הנישואין בראש ובראשונה כהתקשרות 'עסקית' בין הצדדים; קרי, בין הוריהם של בני הזוג המיועדים. אלמנט החליפין בבחירת בן הזוג, שכאמור קיים גם בחברה הכללית, תופס בחברה החרדית מקום מרכזי ולובש אופי עסקי מובהק (וסרמן, 2011; פרידמן, 1988, 1999). מכיוון שכך אין החרדים מותירים את בחירת בן הזוג ליד המקרה או לגחמות של אהבה או תשוקה, אלא מנהלים את התהליך בצורה שקולה והגיונית. ההורים הם המופקדים העיקריים על מציאת הזיווג לילדיהם (Goshen-Gottstein, 1966; Heilman, 1992) והם מונחים בעיקר משיקולים 'אובייקטיביים' 'קרים', כמו מצבה הכלכלי של משפחת בן הזוג המיועד; ייחוסה והיותה 'משפחה טובה' – קרי, שהאב נחשב תלמיד חכם והאם נודעת בצניעות הליכותיה ובכישוריה כעקרת-בית, ושאיש מבניה או בנותיה לא סרח או עזב את העולם החרדי. כמו כן יש משקל למידת למדנותו של בן הזוג המיועד (ביחס לבנים) ולהופעה חיצונית (Goshen-Gottstein, 1966; Heilman, 1992; Milevsky et al.; Zalcberg, 2013). לעתים מייחסים גם משקל להתאמה הבין-אישית בין בני הזוג המיועדים, להעדפותיהם האישיות ולסימפתיה האישית שחשים ההורים כלפי בן הזוג המיועד (Zalcberg, 2013). משקל מיוחד מייחסים בשידוך לבריאותם הפיזית והנפשית של המיועד ובני-משפחתו. נכות פיזית, שכלית או נפשית של המיועד

או של אחד מבני-משפחתו, יפחיתו מערכו בשוק השידוכין, הן בגלל הסטיגמה והן מחשש למחלות תורשתיות (גודמן, 2013; Greenberg & Witztum, 2001). אמהות לילד הלוקה בגופו, בשכלו או בנפשו, ציינו כי כשהליקוי הוא תורשתי, ערכם של יתר האחים יורד בשוק השידוכין, וקיימת סבירות רבה לפסילתם על הסף. מנגד, כאשר הליקוי אינו גנטי, הן כמעט שלא נתקלו בקשיים בתהליך ההשתדכות של יתר ילדיהם. הגנטיקה של הליקוי היא כה משמעותית, עד כי לעתים נדרשות אמהות להעביר לשדכנים מסמכים רפואיים המעידים שהליקוי אינו תורשתי (זלצברג, 2005; Raz & Vizner, 2008).

ב-25 השנים האחרונות החלה מערכת השיקולים בבחירת בן-זוג בקרב החרדים האשכנזים לכלול רכיב מרכזי נוסף, והוא 'התאמה גנטית' בין בני הזוג המיועדים (Friedman, 2010, 2009; Raz, 2010, 2006; Prainsack & Siegal, 2006, 2010; Ross, 2006). התאמה כזו פירושה ששני המיועדים אינם נשאים של אותן מחלות אשר יש סבירות גבוהה (של 25%) כי יופיעו אצל ילדיהם, אם הוריהם נשאים שלהן. מדובר בכמה מחלות ששכיחותן בקרב האוכלוסייה האשכנזית גבוהה במיוחד, כפי שיפורט בהמשך.

'בירור', 'חקירה' ו'בדיקה' הם מושגים שגורים בקרב הציבור החרדי לאורך תהליך ההשתדכות. משמעותם כי מי שמחפש שידוך לבנו או לבתו, דורש, בודק וחוקר על אודות הצעירים המוצעים לשידוך. את התחקיר בתחומים השונים עושים הורי הצעירים, שדכנים, בני-משפחה, מכרים, עסקנים ולעתים גם המיועדים בעצמם (Heilman, 1992; Zalberg, 2012). ואולם, את בדיקת ההתאמה הגנטית הם מפקידים בידי עמותת 'דור ישרים'. מתברר כי בשנים האחרונות, 'סגירת' שידוך בקרב חוגים נרחבים של הציבור החרדי מותנית בתוצאות הבדיקות הגנטיות, או כפי שברברה פריינסאק וגיל סיגאל (Prainsack & Siegal, 2006, 2010) מכנים אותן "בדיקות טרום-שידוכיות".

המחקר סביב החברה החרדית נתון בפריחה בשני העשורים האחרונים, ובתוך כך גם סביב תהליך ההשתדכות המתרחש בקרבה (וסרמן, 2011; פרידמן, 1988, 1999, 2006; קפלן, 2007; Milevsky et al., 2010; Zalberg, 2012, 2013; Rockman, 1994; Heilman, 1992). ברם, המחקר אינו מתייחס כמעט למשמעויות הדתיות והחברתיות של הבדיקות הטרום-שידוכיות. פריינסאק וסיגאל (Prainsack & Siegal, 2006, 2010) עוסקים בנושא בעיקר מנקודת-מבט של מייסדי 'דור ישרים' ושל ההנהגה הרבנית, אך אינם עוסקים בתפיסותיו של הציבור החרדי ובהתנהגותו בעניין בפועל. אביעד רז ויפה ויזנר (Raz & Vizner, 2008) בחנו את הנושא מנקודת-מבטן של שדכניות ונשים מן החברה החרדית. אך מאחר שהמדגם שעליו התבסס מחקרם היה קטן וכלל רק נשים, היתה יכולתם להסיק ממנו מסקנות מוגבלות, לשיטתם. אשר על כן, בכוונתי למלא במאמר הנוכחי את החלל בנושא ולבחון את התנהלותו של הציבור החרדי – נשים וגברים כאחד – ביחס לבדיקות הטרום-שידוכיות, לעמוד על אופן חדירתן של בדיקות אלו לחברה החרדית ולקבוצות הקנאיות שבה, להציג את הדילמות והקשיים הכרוכים בביצוע הבדיקות, ולדון במשמעותן החברתית, התרבותית והדתית. תחילה, כדי להעמיד את הדברים בהקשר רחב יותר, אפתח בסקירה קצרה על תהליך ההשתדכות בחברה החרדית ועל עמותת 'דור ישרים'.

תהליך ההשתדכות בחברה החרדית

החברה החרדית מייחסת חשיבות עליונה למוסד הנישואין. הקמת משפחה היא בעיניה לא רק חובה דתית-אישית, אלא אף חובה ציבורית. חיי הנישואין נתפסים בה כאמצעי הראוי ביותר לשמירת הטוהר המיני של החברה כולה, להבטחת המצב המוסרי והדמוגרפי של היחיד ושל החברה גם יחד ולהבטחת המשך קיומה של הקהילה (גרוסמן, 2001; שילה, 2001). הרווקות, לעומת זאת, נתפסת כקטגוריה חברתית לימינלית ובלתי-רצויה (פרידמן, 1999; גודמן, 1997). אשר על כן, השאת הצעירים נמצאת בראש סולם העדיפויות של ההורים בחברה החרדית.

מעורבותם האישית של הצעירים בתהליך ההשתדכות משתנה בחברה החרדית מקבוצה לקבוצה וממשפחה למשפחה. מידת הבחירה האישית מוערכת לפי ההזדמנות שניתנת לבני הזוג המיועדים להכיר זה את זה בטרם הוכרזו אירוסיהם, ולפי יכולתם לסרב לשידוך המוצע (Zalberg, 2012). בקרב החסידים, ההורים מופקדים כמעט לחלוטין על בחירת בני הזוג של ילדיהם. הם מקבלים מספר הצעות שידוכין לילדיהם והם חוקרים ובודקים על אודות המיועדים שנראים להם רלוונטיים, ובמיוחד על הרקע המשפחתי שלהם. משהחליטו ההורים כי מיועד כלשהו ראוי לזיווג, ומשניתנה הסכמה דומה מן הצד השני, ידונו הורי שני הצדדים ביניהם על המחויבויות הכלכליות של כל צד כלפי בני הזוג המיועדים. שכן להסדרים הכספיים יש מקום מרכזי ביותר בתהליך ההשתדכות, וקורה הרבה שהשידוך יקום או ייפול על רקע זה (וסרמן, 2011; פרידמן, 1988, 1999; Zalberg, 2013). בשלב הבא ידאגו ההורים להפגיש בין הבחור לבחורה. הפגישה תתקיים בדרך-כלל בבית הבחורה או בבית קרוביה, ולרוב היא תימשך לא יותר משעה. כדי להימנע מ'ייחוד' ישבו בני הזוג המיועדים בחדר שדלתו אינה סגורה לגמרי וישוחחו. לעתים ייפגשו עוד פעמים אחדות (באותה מתכונת) לפי לרצונם האישי, לפי הנהוג במשפחתם ולפי המקובל בחוג שאליו הם משתייכים. בתום המפגשים יהא עליהם להחליט אם הם מסכימים לשידוך המוצע, אם לאו. כלומר, ניתנת להם האפשרות לסרב לשידוך, אך לא הרבה מעבר לכך (Zalberg, 2012).

בקרב הליטאים, לעומת זאת, מרחב הבחירה האישית גדול הרבה יותר. בני הזוג המיועדים נפגשים פעמים רבות יותר, ומשך הפגישות ארוך יותר (Heilman, 1992; Milevsky et al., 2010). המפגשים אינם מתנהלים בהכרח בבית הבחורה או קרוביה, אלא בלובי של בית-מלון סולידי, ממנו ייצאו לעתים לשיטוט רגלי. כך מתאפשר להם לשוחח בפרטיות ובאופן חופשי יותר, להכיר מעט יותר, ולקבל החלטה על רצונם למסד את הקשר (וסרמן, 2011).

הן בקרב החסידים והן בקרב הליטאים, ההתקשרות בין שני הצדדים נעשית בדרך-כלל באמצעות שדכן. מקומו של השדכן בחברה החרדית נושא חשיבות מרכזית, כי הוא מצמצם את הסיכוי להתגלעות סכסוכים בין המשפחות על רקע דחייה אפשרית של צד אחד את הצד השני או על רקע חילוקי-דעות בנוגע להסדרים הכלכליים. מוסד השדכנות הוא אפוא מנגנון שתורם להישרדות הקהילה ושומר על שלמותה ולכידותה. ככל שגיל המיועדים לשידוך נמוך יותר, כן תקטן מעורבותם בתהליך ההשתדכות והשדכן יתווך בעיקר בין הוריהם (Zalberg, 2012).

בחלק מן הקבוצות החרדיות קיימת העדפה לנישואין בתוך הקבוצה (אנדוגמיה). נטייה זו שוררת בעיקר בחצרות חסידיות, הנוטות שלא להינשא זו בזו, אלא אם קיים דמיון רב בין מנהגי החצרות והשקפות עולמן (וסרמן, 2011). הסיבה לכך נעוצה בדימוי העצמי הגבוה של קבוצות

אלו, הרואות את הקבוצות האחרות כנחותות יותר. בנוסף, הקפדה על אנדוגמיה משמעה היבדלות מאלה שאורח-חייהם אינו הולם את רוח הקבוצה. כך מתגוננים המקפידים על אנדוגמיה מהשפעות חיצוניות ומשמרים את הנורמות המחמירות המקובלות בקרבם (Gordon, 1964; Zalberg, 2013). הנטייה לאנדוגמיה מבטיחה גם שהרווחים הרגשיים שמפיקים בני-זוג זה מזה יגדלו ככל שהם דומים יותר מבחינת הערכים והנורמות עליהם גדלו וחונכו (Hooghiemstra, 2001).

לעתים, כשמדובר בקבוצות קטנות, ההורים אינם בוחלים גם בנישואין בתוך המשפחה (זלצברג, 2005). במקרים כאלה עולה חשיבותן של הבדיקות הטרומ-שידוכיות ונושאת משמעות קריטית נוכח הסיכון למחלות גנטיות, בדומה למה שקורה בקהילות בדלניות שאינן יהודיות (קפלן, 2003; Wilson, 1990; Prainsack & Siegal, 2006).

עמותת 'דור ישרים'

עמותת 'דור ישרים' הוקמה בשנת 1983 בארה"ב, על ידי הרב יוסף אקשטיין, איש חסידות סאטמר, שארבעה מילדיו נפטרו מטאיי-זקס – מחלה תורשתית השכיחה בקרב הציבור היהודי האשכנזי, בו אחד מ-30 נושא את המחלה¹ (Prainsack & Siegal, 2006). שאר ילדיו של הרב אקשטיין – אשר לא היו חולים – נתקלו בקשיים אדירים במציאת שידוך. הורים רבים שללו על הסף הצעות שידוכין אֵתם, מחשש לבריאות הנכדים שייוולדו, כי אף שילדיו של אקשטיין לא היו חולי טאיי-זקס, הם היו נשאים רצסיביים של המחלה. יצוין כי יש סכנה שהצאצא יחלה במחלה זו רק אם שני ההורים נושאים את הגן למחלה; אם רק הורה אחד נושא אותו – אין הצאצאים נתונים בסיכון (Raz, 2009; Raz & Vizner, 2008), והדבר אמור גם לגבי יתר המחלות הנבדקות במסגרת 'דור ישרים'. מנהלת עמותת 'דור ישרים' בישראל, אשר ביקשה להישאר בעילום שם, ציינה בפניי כי "רבים בחברה החרדית הסתייגו מהשאת ילדיהם עם בני אקשטיין", הן משום שלא היו מודעים לעובדה שצוינה לעיל והן משום שלא יכלו לדעת בוודאות שרק צד אחד נושא את המחלה.

"כדי לפתור את בעייתו האישית, ולמעשה גם את בעייתם של רבים אחרים", אמרה לי מנהלת העמותה, "חשב הרב אקשטיין על הקמת עמותה שבמסגרתה תיערכנה בדיקות גנטיות לכל הצעירים המגיעים לפרקם". המתכונת שהציע אקשטיין באותה העת היתה דומה לזו הקיימת כיום במסגרת שירותי בריאות שונים העומדים לרשות הציבור הכללי, לרבות קופות החולים: הנבדק נוקב בשמות המחלות שאת קיומן הוא מבקש לשלול בבדיקה ולאחר מכן מקבל את תוצאות הבדיקה (Raz, 2009; Raz & Vizner, 2008). באופן זה מאפשרות הבדיקות לכל אחד לדעת אילו מחלות הוא נושא, אם בכלל, ובהתאם לכך – עם מי הוא יכול, וליתר דיוק עם מי הוא אינו יכול להשתדך. מנהלת העמותה סיפרה כי הרב אקשטיין פנה עם הצעתו זו לכמה מגדולי הפוסקים של החברה החרדית ואמר להם שאם מפיחם תצא הקריאה לציבור החרדי לערוך בדיקות גנטיות לפני תהליך ההשתדכות, ניתן יהיה לפתור לא רק את בעיית ההשתדכות של ילדיו, אלא בעיה הנוגעת למעשה לכלל החברה היהודית, ובעיקר האשכנזית. הרבנים בירכו על היוזמה,

¹ לעומת אחד מ-200 בקרב האוכלוסייה הכללית בארה"ב למשל.

אך דחו את הדרך להשגתה. הם טענו כי הדבר יוביל לפילוג ולסטיגמטיזציה: תיווצר קבוצה מסוג א', שתכלול את אלה שאינם נשאים של המחלות הגנטיות, ולצדה קבוצה מסוג ב' – שתכלול את הנושאים את הגן למחלה, ואף שהם עצמם אינם חולים, יעדיפו רוב ההורים להימנע מלשדך להם את ילדיהם.

כדי להתגבר על בעיית התיוג, החליט אקשטיין להקים את עמותת 'דור ישרים' ולהפעילה באופן אנונימי לחלוטין: כל נבדק מקבל מספר אישי, ובבוא העת, בתהליך בחירת בן או בת הזוג, הוא רשאי לבקש לוודא את התאמתו הגנטית עם המספר שניתן לבן הזוג המיועד. המערכת מצליבה את הנתונים של שני המספרים האישיים שנמסרים לה ומספקת תשובה טלפונית רק לגבי קיום או אי-קיום של 'התאמה גנטית' בין השניים. התאמה כזו מתקיימת רק אם שני בני הזוג אינם נשאים רצסיביים של אותן מחלות. כל אחד מהם יכול להיות נשא של מחלה אחרת, אך הם אינם מקבלים מידע שאין בו כדי להשפיע על 'התאמתם הגנטית' זה לזו (Prainsack & Siegal, 2008; Raz & Vizner, 2006). כשחזר הרב אקשטיין אל הרבנים עם תכנית הפעולה שתוארה לעיל, הוא זכה בברכתם וניגש להקמת העמותה.

'דור ישרים' בודקת נשאות לכמה מחלות תורשתיות רצסיביות, כלומר מחלות שהנשא שלהן הוא בעל סימפטומים קליניים של המחלה, רק אם שני עותקי הגן האחראי למחלה פגומים אצלו. כשרק עותק אחד של הגן האחראי למחלה פגום (והעותק השני תקין), לא יבטא הנשא סימנים קליניים של המחלה ויחשב בריא, אך הוא עלול להעבירה לצאצאיו.² לכן בודקים ב'דור ישרים' נשאות רצסיבית למחלות. המחלות הנבדקות הן: טאי-זאקס, סיסטיק פיברוזיס,³ דיס-אוטונומיה משפחתית,⁴ תסמונת קנוואן⁵ (Canavan Disease), אנמיה ע"ש פנקוני (C-Fanconi anemia),⁶ מחלת אגירת גליקוגן מסוג 1,⁷ מוקוליפידוזיס⁸ (Mucopolysaccharidosis Type IV), תסמונת בלוס,⁹ נימן פיק - A¹⁰ וגושה¹¹ (Zlotogora & Leventhal, Prainsack & Siegal, 2006). (2000);

בשנת 1986, כשלוש שנים לאחר שקמה העמותה בארה"ב, הוקמה לה בישראל שלוחה הפועלת בהתאם לתכניתו של הרב אקשטיין. אתי (שם בדוי), הנמנית עם צוות 'דור ישרים' בירושלים, הדגישה באוזניי: "אנחנו לא נותנים תוצאות של בדיקות! רק אומרים אם יש התאמה בין שני המספרים, או שחלילה הילדים שעתידים להיוולד להם עלולים להיות חולים באחת המחלות. חוץ מזה לא מספרים כלום ולא אומרים באיזו מחלה מדובר". לנבדק אין אפוא כל אפשרות לקבל מידע על המחלות שהוא או הצד השני נושאים. בהנהלת העמותה הסבירו כי כך

² כשההורים הם נשאים של גן פגום ואינם חולים במחלה, הגן הפגום הוא רצסיבי לגן הנורמלי. כאשר שני ההורים הם נשאים של גן פגום רצסיבי, קיימת סבירות של 25% שהצאצא שיוולד להם יהיה חולה במחלה, סבירות של 25% שהוא לא יהיה נשא ולא חולה, וסבירות של 50% שהוא יהיה נשא, אך לא חולה.

³ אחד מ-29 מקרב האוכלוסייה האשכנזית נושא את המחלה.
⁴ שיעור נשאות המחלה אצל יהודים אשכנזים עולה פי 100 על שכחותה בקרב שאר אוכלוסיית העולם ואחד מ-38 הוא נשא של המחלה.

⁵ אחד מ-40 נושא את המחלה בקרב אוכלוסייה האשכנזית.

⁶ אחד מ-100 נושא את המחלקה באוכלוסייה האשכנזית.

⁷ כנ"ל.

⁸ כנ"ל.

⁹ כנ"ל.

¹⁰ אחד מ-80 עד 100 נושא את המחלקה באוכלוסייה האשכנזית.

¹¹ אחד מ-17 נושא את המחלקה באוכלוסייה האשכנזית.

"דואגים לשמירה מוחלטת על צנעת הפרט ולהימנעות מאפליה וסטיגמה, וחוסכים מן הנבדקים קשיים רגשיים". אם אין התאמה גנטית, נאמר לבני הזוג כי ממליצים להם שלא להינשא זה לזו. רוב רובם של החרדים האשכנזים המגיעים לפרקם בישראל נבדקים כיום במסגרת 'דור ישרים' ופועלים בהתאם לתוצאות הבדיקות (Ekstien & Katzenstein, 2001; Prainsack & Siegal, 2006; Raz & Vizner, 2008). היות שבחברה החרדית נמנעים מהפלות בגין ליקויים בעובר (כל עוד לא נשקפת סכנה לבריאותה של האם) – הבדיקות הטרומ-שידוכיות נותנות לציבור החרדי מענה הולם ולו גם חלקי לבעיה.¹²

שיטת המחקר

איסוף הנתונים למחקר הנוכחי נעשה על-ידי ראיונות-עומק (Patton, 1990) עם 32 בני-אדם מן הציבור החרדי האשכנזי. ההקפדה על מוצאם האשכנזי של המרואיינים נבעה מכך שב'דור ישרים' בודקים מחלות גנטיות הנפוצות בעיקר בקרב האוכלוסייה האשכנזית, ושעיקר הפונים אליה מוצאם אשכנזי (Raz & Vizner, 2008).

מאחר שהנושא טרם נחקר מנקודת-מבטם של גברים חרדים, הקפדתי כי לפחות מחצית המדגם יהיו גברים. המדגם כלל אפוא 18 גברים בגילאי 18-65 ממגוון הקבוצות והזרמים בחברה החרדית האשכנזית. 14 מהם היו בעיצומו של תהליך ההשתדכות או נשואים טריים (עד כשנה-שנתיים), והיתר נשואים 'ותיקים' – אבות ואף סבים לצעירים בגיל השידוך. הבחירה בקבוצה הטרונגית של גברים נבעה מן הרצון ללמוד את הנושא מנקודת-מבט שונות. המדגם כלל גם 14 נשים, במטרה לקבל תמונה רחבה יותר בסוגיה הנחקרת. הנשים היו בנות 18-60 – חלקן בגיל השידוך, חלקן נשואות טריות, חלקן נשואות 'ותיקות' – אמהות לצעירים בגיל השידוך – ואחת מהן שדכנית ידועה מאזור 'מאה שערים'. היות שהחוקרים רז וויזנר בחנו זה כבר את הנושא בקרב נשים חרדיות (ראו: Raz & Vizner, 2008), ביקשתי להוסיף למחקר הנוכחי ממד חדשני הנוגע לנשים, והתמקדתי בעיקר באלו הנמנות עם קבוצה המקפידה על אנדוגמיה ונחשבת לאחת הקנאיות וה'סגורות' בחברה החרדית – חסידות 'תולדות אהרן'. נוכח מאפייניה אלה של חסידות 'תולדות אהרן', מידע המתקבל ממנה עשוי לשפוך אור נוסף על המשמעויות הדתיות והחברתיות של הבדיקות הטרומ-שידוכיות.

המרואיינים נשאלו על היכרותם עם הבדיקות הטרומ-שידוכיות, על שכיחותן ואופן ביצוען, על מועד 'בדיקת ההתאמה', על תפיסותיהם ביחס לבדיקות ועל הדילמות והקשיים הכרוכים בהן.

כדי לקבל תמונה מקיפה ככל האפשר, ראינתי גם את מנהלת העמותה וכן עובדת נוספת הנמנית עם צוות העמותה – שתיהן חרדיות מן הזרם הליטאי. בנוסף, כדי לקבל את נקודת המבט הרפואית, ראינתי את פרופ' ארטור אידלמן, מייסד הפגייה בבית החולים 'שערי צדק', אשר ניהל בשעתו את הפגייה, את מחלקת היילודים ואת אגף הילדים; פרופ' (אמריטוס) בבית הספר לרפואה באוניברסיטה העברית, בפקולטה למדעי הבריאות באוניברסיטת בן גוריון בנגב, ונשיא לשעבר של האקדמיה לרפואת ההנקה.

¹²מדובר במענה חלקי, שכן הבדיקות אינן מכסות את כל הליקויים האפשריים בעובר, אלא רק מחלות ספציפיות אחדות, כמתואר לעיל.

כל המרואיינים, למעט פרופ' אידלמן, נזכרים במאמר בשמות בדויים. כל הראיונות התקיימו בעברית¹³ ותועדו בכתב בעת הריאיון, בהסכמת המרואיינים. המחקר נשען על 'דגימת-נוחות' (Boxill, Chambers & Wint, 1997) – קרי, דגימה המתבססת על האפשרויות הפרקטיות של גישה לנחקרים פוטנציאליים, וזאת בשל הקושי לאתר מרואיינים שיאותו לשוחח על הנושא. בתוך כך נקטתי את שיטת 'כדור השלג': נעזרתי בחלק מן המרואיינים שהכרתי ממחקריי הקודמים שעסקו בחברה החרדית, ובאמצעותם הרחבתי את מעגל המרואיינים. המחקר יצא מתוך הפרדיגמה האיכותנית הטוענת להבנת התופעה הנחקרת בסביבתה הטבעית היום-יומית (Denzin & Lincoln, 2000). בתוך כך נקטתי את הגישה הפנומנולוגית, השואפת להביא מידע על המציאות כפי שהיא נתפסת בעיני הנחקרים, בניסיון לערוך מיפוי של חוויותיהם ושל עולם המושגים שלהם, וכך לזכות בתובנות על התנסויותיהם ומשמעותן (Bogdan & Biklen, 1998).

ניתוח הנתונים התבסס על גישת ה"תיאוריה המעוגנת בשדה" – "Grounded Theory" (Strauss & Corbin, 1998) הרלוונטית למחקר המעלה שאלות כלליות – כפי הדברים במחקר הנוכחי. גישה זו מניחה שלאנשים בעלי נסיבות-חיים משותפות יש גם דפוסים חברתיים ופסיכולוגיים משותפים הצומחים מחוויותיהם המשותפות. בהתאם לכך, החוקר מנסה לאתר בדפוסים אלה תמות מרכזיות ולתארן כך שיוכלו להסביר את התופעה הנחקרת (גבתון, 2001). הניתוח על פי גישה זו כולל שני שלבים: האחד, ניתוח נושאי כללי אשר תר אחר תמות ודפוסים מרכזיים שעלו בראיונות; והשני, מתן פרשנות לתמות שעלו בשלב הראשון ולמשמעויות הסמויות הגלומות ברעיונות היותר גלויים שעלו.

ממצאים

דפוסי השימוש בבדיקות הטרום-שידוכיות

כל המרואיינים, צעירים כמבוגרים, ציינו כי שמעו על קיומה של עמותת 'דור ישרים', וכולם ידעו להסביר – בלשון זו או אחרת – כי היא מבצעת בדיקות גנטיות טרום-שידוכיות. ישעיהו, למשל, חב"דניק בסוף שנות ה-30 לחייו, אמר: "'דור ישרים' הם אלה שעושים את הבדיקות הגנטיות. בתקופה שלי [כשהיה בגיל השידוכין] זה היה פחות נפוץ, אבל היום זה מקובל כמעט אצל כולם". בנוסף, כל המרואיינים הצעירים, ללא יוצא מן הכלל, ציינו כי ביצעו את הבדיקות הטרום-שידוכיות. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם דבריה של מנהלת 'דור ישרים', לפיהם "כ-95% מן הציבור החרדי האשכנזי נבדקים במסגרת 'דור ישרים' לפני ש'סוגרים' על שידוך". תימוכין לכך ניתן למצוא בעבודותיהם של פריינסאק וסיגאל (Prainsack & Siegal, 2006) ושל רז וויזנר (Raz & Vizner, 2008).

עוד עולה מדברי המרואיינים כי ניתן לעשות את הבדיקות הטרום-שידוכיות באופן פרטי, אך על פי רוב הן מתבצעות במסגרת קולקטיבית או כיתתית, כדלהלן: לשיבה ולסמינר מגיעים לבורנטים ולבורנטיות (בהתאמה) מטעם 'דור ישרים' ולוקחים דגימות-דם מכל שכבת התלמידים

¹³ הראיונות התקיימו בעברית גם עם מרואיינים ששפתם יידיש, שכן העברית שבפיהם היתה טובה מספיק לצורך הריאיון בזכות חשיפתם לשפת הרחוב וללשון הטקסטים הדתיים.

והתלמידות בגילאי 17-18 וזאת בתיאום מראש עם הנהלת המוסד, הדואגת לתת לתלמידים הסבר על הבדיקות וחשיבותן. בנימין, איש חסידות ויז'ניץ, שהשיא זה כבר חמישה מילדיו, סיפר: "את הילד הראשון ואולי גם את השני לקחנו לעשות [את הבדיקות באופן] פרטי. היום אנחנו כמעט שלא מעורבים בזה, חוץ מהסדרי התשלום [...]. הילדים עושים את כל הפרוצדורה בישיבה ובבית הספר. מ'דור ישרים' מגיעים אליהם".

מנהלת 'דור ישרים' ציינה כי "בעבר, כאשר הבדיקות היו בגדר חידוש בציבור החרדי, נהגו נציגים מטעם העמותה לקיים שיחות הסברה בנושא, הן לצוות החינוכי והן להורים. ואולם כיום, בשל המודעות הרבה שיש לנושא במגזר החרדי, כמעט שאין בכך צורך".

בעוד שעמותת 'דור ישרים' עומדת בקשר עם מרבית מוסדות החינוך החרדיים האשכנזיים ממגוון הזרמים והקבוצות, ומתאמת עמם מדי שנה מועד לקיום הבדיקות, ציינה מנהלת העמותה כי 'דור ישרים' אינה מגיעה למוסדות החינוך החרדיים הספרדיים, מאחר שמרבית המחלות הנבדקות מאפיינות בעיקר את הציבור האשכנזי, וכן מאחר שבחברה החרדית יש שיעור נמוך של נישואין בין אשכנזים לספרדים.¹⁴

אשר למועד עריכת בדיקת ההתאמה הגנטית בין המיועדים לשידוך; קרי, מועד ההתקשרות הטלפונית ל'דור ישרים' לצורך בדיקת התאמה בין המספרים האישיים של בני הזוג המיועדים, ואשר לגורם המתקשר – הדבר מותנה בדפוסי תהליך ההשתדכות, המשתנים בחברה החרדית מקבוצה לקבוצה, ממשפחה למשפחה ומפרט לפרט. באופן כללי, מאחר שבקרב החסידים ההורים הם אלה המנהלים את עיקר תהליך ההשתדכות (Hielman, 1992; Zalberg, 2012, 2013), ההורים הם גם אלה שיתקשרו ל'דור ישרים' לבדיקת ההתאמה הגנטית של המיועדים, והם לא יפגישו בין הצעירים בטרם וידאו את התאמתם הגנטית. יש הורים שתחילה יוודאו את ההתאמה הגנטית ורק אז ייפנו לבדוק את יתר הקריטריונים הרלוונטיים וידונו על ההסדרים הכספיים עם הורי הצד השני. גיטל, אם לשמונה, המשתייכת לחסידות 'תולדות אהרן', הסבירה: "כאשר אנחנו מקבלים הצעה לאחד מן הילדים וההצעה נראית לנו טובה, אנחנו מיד הולכים לבדוק אם יש בעיה גנטית; מיד מתקשרים ל'דור ישרים'. ורק אחר כך, אם הם מאשרים, אנחנו ממשיכים בכל התהליך. כי אם זה לא מתאים, מה הטעם להמשיך?" מנגד, יש הורים שיבדקו תחילה את כל יתר הקריטריונים, יסדירו עם הורי הצד השני את כל ההיבטים הכלכליים בעבור בני הזוג, ורק אז ייפנו לבדוק את ההתאמה הגנטית בין שני המיועדים. רוחל, אם לעשרה, אף היא מ'תולדות אהרן', תיארה זאת כך: "כשהמשפחה מעוניינת במישהו, בשלבים מתקדמים ביותר, ממש לפני שסוגרים, אפשר לבקש את המספר של הצד השני ולשאול [בידור ישרים] אם לפי הבדיקות יש התאמה, כדי לבדוק שאין מחלות".

בשונה מן החסידים, מעורבותם של הצעירים הליטאים בתהליך ההשתדכות רבה יותר בדרך כלל (Hielman, 1992; Zalberg, 2012, 2013). בהלימה לכך, חלק מן הצעירים הליטאים ציינו כי הם מתקשרים בעצמם ל'דור ישרים' לקביעת בדיקת ההתאמה הגנטית, וחלק אחר ציינו כי הוריהם עושים זאת. יואל, אב לשישה, הנמנה עם הזרם הליטאי, אמר: "אצלנו [בחוגים הליטאיים], אין כללים חד-משמעיים בנושא. חיתנתי לא מזמן בת, וכשחיפשנו לה שידוך, אנחנו,

¹⁴ שיחות בלתי-פורמליות שקיימתי עם חרדים ספרדים איששו את דבריה. יתרה מכך: רבים מן החרדים הספרדים הצעירים ציינו כי לא שמעו על 'דור ישרים' ולא ידעו במה מדובר. מיעוטם ידעו במעומעם כי 'דור ישרים' קשור לבדיקות הטרום-שידוכיות, אך לא הרבה מעבר לכך.

ההורים, התקשרנו ל'דור ישרים' לבדיקת ההתאמה. עכשיו הבן שלנו בתהליך של שידוכים, והוא עצמו מטפל בכל הנושא, מתקשר לשם בעצמו".

חלק מן המרואיינים ציינו כי ההתקשרות הטלפונית ל'דור ישרים' לברור ההתאמה, נעשית רק כאשר "העסק מתחיל להיות רציני", כלשונם. יהודה, רווק ליטאי בגיל השידוך, ציין: "בהתחלה נפגשים, יוצאים, רואים. אחרי כמה פגישות, אם רואים שרוצים ללכת על זה, אז מתקשרים ל'דור ישרים'". אחרים ציינו כי מיד לאחר הפגייה הטלפונית שמקבלים מן השדכן או השדכנית, ועוד לפני הפגישה הראשונה, הם בודקים את ההתאמה הגנטית, כי "בשביל מה להיפגש, להתקשר רגשית עם מישהו, אם אחר כך זה לא יהיה רלוונטי?" כפי שהסביר מנחם, אף הוא רווק ליטאי.

ממצאים אלה מלמדים כי מועד בדיקת ההתאמה אינו אחיד בציבור החרדי. יש העושים זאת בתחילת הקשר, או אף בטרם המפגש הראשוני; יש הבודקים במהלך הקשר, כאשר קיימות כוונות רציניות ביחס לקשר, ויש הבודקים ממש לקראת "סגירת השידוך". בשונה מכך, רז וויזנר (Raz & Vizner, 2008) מצאו כי במרבית המקרים בדיקת ההתאמה אינה נעשית בשלב המוקדם ביותר של תהליך ההשתדכות, בהתאם להמלצת 'דור ישרים', אלא בשלבים מתקדמים יותר, רק לאחר בדיקת יתר הקריטריונים ה'מסורתיים'. את ההבדלים בין הממצאים ניתן אולי להסביר בכך שהמחקר הנוכחי נערך כמה שנים לאחר מחקרם של רז וויזנר, וייתכן שבמשך שנים אלו חלו שינויים ביחס לבדיקות הטרומ-שידוכיות ובפרט ביחס לשלב קיום הבדיקה.

השגרתן של הבדיקות הטרומ-שידוכיות בחברה החרדית

מדברי המרואיינים עולה כי בתחילה הסתייגו רבים בחברה החרדית מן הבדיקות הטרומ-שידוכיות, ולו מפאת אי-היכרותם את הנושא. הורים לא מיהרו לשלוח את ילדיהם להיבדק ואוטוריטות דתיות נמנעו מלתמוך בהן. אבל עם הזמן זכו הבדיקות בלגיטימציה כללית וכיום הן צעד מקובל בקרב כל צעיר וצעירה בציבור החרדי האשכנזי. יואל, הנמצא כיום בתחילת שנות ה-50 לחייו, סיפר: "כשאני הייתי בגיל השידוכים אף אחד בכלל לא חשב על הדבר הזה [הבדיקות הטרומ-שידוכיות]. מי היה מעלה בדעתו שכדי לבחור אישה צריך לעשות בדיקת-דם? היום, עם הילדים שלי, ביצוע הבדיקות זה דבר שברור מאליו". שמואל, תלמיד ישיבת 'חברון' הליטאית היוקרתית, שהתארס לא מכבר, סיפר כי "ביצוע הבדיקות הגנטיות הוא אצלנו דבר שבשגרה, ולא עושים מזה סיפור. זה בא מהרבנים, מגדולי התורה, שקוראים לכולם להיבדק, אז אין בכלל שאלה בעניין".

הבדיקות הטרומ-שידוכיות מקובלות גם בקרב הקבוצות החרדיות הקנאיות ביותר, הנמנות עם ה"עדה החרדית" – המסגרת המאגדת את הפלח החרדי שאינו מכיר במדינת-ישראל כמדינה יהודית (פרידמן, 1991). אחת הקבוצות הללו, אשר אימצה באופן מוחלט את השימוש בבדיקות, היא חסידות 'תולדות אהרן'. תהליך חדירתן של הבדיקות הטרומ-שידוכיות לקבוצת 'תולדות אהרן' יכול לשקף, ולו במעט, את השינויים והתמורות שחלו בחברה החרדית ביחס לבדיקות אלו.

לפני כ-25 שנים נמנעו אנשי 'תולדות אהרן' מלגשת לבדיקות, אך יחסם אליהן השתנה מאז לחלוטין. צירל, בת הקבוצה ואם לעשרה, סיפרה:

עם יחזקאל, הבן הבכור שנישא לפני 25 שנה, הבדיקות הגנטיות רק התחילו, ולא ידענו אם לעשות או לא, והרבי היה אז בדיוק בחוץ לארץ, והבדיקות היו מעכבות את השידוך – כי עד שמקבלים תשובה..... אז שאלנו את הרבי בטלפון והוא אמר לסגור את השידוך בלי הבדיקות, וכך עשינו וב"ה הכול היה בסדר. אצל יענקל [בנה שנישא שלוש שנים לאחר מכן] כבר עשינו, וגם לכל היתר שנישאו אחר-כך. עליהם לא שאלנו את הרבי, כי זה נעשה רגיל. עכשיו כולם עושים. הנה, בן הזקונים שלי, שעכשיו התחתן, עשה את הבדיקות כבר במסגרת הישיבה.

הרב פינחס פרנקל, מן הדמויות המרכזיות ב'תולדות אהרן', הסביר:

אני נגד מהפכות ובעד 'אבולוציה', וזה מה שהרבי עושה: הרבי הקודם [ר' אברהם יצחק] לא התלהב מ'דור ישרים'; אמר: "דרשו - בבקשה מי שרוצה". הרבי הנוכחי [ר' דוד, בנו של ר' אברהם יצחק] יודע ומבין את הטובה הגדולה שיש בזה ומכיר את הפתגם הנפוץ "לי זה לא יקרה". הוא יודע ממה שנפגש בשטח שזה לא כך, הוא יודע בצער המשפחות שיש להן מחלות גנטיות ואומר לכל חסיד שרוצה לגמור שידוך: "עשית בדיקת דור ישרים?" הוא מנסה בדרכים לא מהפכניות בכל זאת להיות יותר פתוח, אך בלי מהפכה, כי מאוד מעריך את אביו.

ר' דוד אינו היחיד שמעודד לבצע בדיקות טרום-שידוכיות. מדברי המרואיינים המשתייכים לקהילות וקבוצות אחרות, הן מן הזרם הליטאי והן מן הזרם החסידי, עולה כי רוב רובן של האוטוריטות הדתיות נתנו "הכשר" לבדיקות הללו, והן אף קוראות לכלל הצעירים החרדים שהגיעו לפרקם להיבדק (Prainsack & Siegal, 2006; Raz, 2009; Raz & Vizner, 2008). היוצא מן הכלל בעניין זה הוא האדמו"ר מגור, רבי יעקב אריה אלתר, הטוען שהבדיקות מיותרות. הוא אינו מעודד את חסידיו לעשותן, אך אינו אוסר זאת, ורבים מחסידיו עושים אותן (וסרמן, 2011). הסיבה לאי-תמיכתו של אלתר בבדיקות הטרום-שידוכיות אינה ברורה. נאווה וסרמן, שחקרה את נושא הקמת הבית בחסידות 'גור', ציינה כי "כשם שרוב עמדותיו של האדמו"ר אינן מלוות בהסבר, כך גם אי-תמיכתו בבדיקות של 'דור ישרים' אינה ברורה" (שם, עמ' 208).

לפני למעלה מעשור שנים פרסמה עמותת 'דור ישרים' באחד מגיליונות "השלהבת - גליון למסורת מאורי הדורות", הודעה דחופה לנבדקי 'דור ישרים'. "השלהבת", בהוצאת בני היישוב הישן בארה"ק, היה אחד הירחונים לגברים שנפוצו באותה עת בעדה החרדית. בגיליון כ"א, כסלו תשס"ג, הופיעה "הודעה דחופה" כדלהלן:

דור ישרים
DOR YESHORIM
COMMITTEE FOR PREVENTION
OF JEWISH GENETIC DISEASES
אגודה למניעת מחלות גנטיות

הודעה דחופה

02-5372111

הודעה דחופה ובקשה מלב אל לב

זכינו זכתה היהדות החרדית שרוב בניה ובנותיה בודקים באמצעותנו את ההתאמה הגנטית לפני הנישואין, לפיכך גדל מאד מעגל הנבדקים.

בצמוד לגידול שינינו את המערך הארגוני של "דור ישרים" והתמקדנו בבדיקות המרוכזות. הדבר נחוי עתה יותר מתמיד עם הכנסת הדיסאוטומויה למערכת הבדיקות של "דור ישרים".

הלחץ הכבד ביותר המעיק עתה על המערכת נובע מלחציהם של נבדקי הרגע האחרון, שמרגע ביצוע הבדיקה פוחתים במסע לחצים הכולל מכול של טלפונים, מעורבות של אישי ציבור ועסקנים והפעלת כל פרוטקציה אפשרית לקידום התוצאה - קידום בלתי אפשרי בעליל, זו מריטת עצבים הגורמת לממתינים לחץ מיותר ומזיק, הפוגע בראש וראשונה בהם עצמם ומעכב כתיבת "תנאים" אף אחרי שהתרצו שני הצדדים.

הלחצים למיניהם לא רק שאינם מקדמים את התוצאה, הם מכבידים מאד על המערכת ומפריעים לפעילותה השוטפת.

"דור ישרים" מנהיגה שרות שווה לכולם ועושה הכל כדי לקדם את מתן התשובות, יש לזכור כי הבדיקות הנערכות מסובכות ומורכבות ומבוצעות אך ורק ע"י מעבדות מקצועיות, לא תמיד ניתן לחזות בודאות את פועל סיום הבדיקות. לא אחת יש צורך לחזור על הבדיקות עד לחתימה על התוצאות הסופיות ולכן לא ניתן לספק תשובות בפחות משבוע ימים. לכן, לרווחת כולנו, אנא השתלבו בבדיקות המרוכזות המתקיימות מבעוד מועד. בדיקות אלו יסייעו לכם בעת הצורך לקבל תשובות ללא לחצים ובלי מתחים מיותרים.

אנו שבים ומדגישים גם לטובת מחויבותנו הקפדנית לשמירה על אנונימיות, שמקורה בהוראת גדולי ישראל, יש להימנע מבדיקות של הרגע האחרון.

"דור ישרים" ההשתדלות שאנו חייבים

עצם פרסום ההודעה בירחון העדה החרדית, כמו גם תוכנה, משקפים את העובדה שהבדיקות הטרומ-שידוכיות הן פרוצדורה שכיחה ושגורה בקרב האוכלוסייה החרדית מזה 15 שנים, לרבות הקבוצות הקנאיות ביותר.

משמעותן והשלכותיהן של הבדיקות על נישואין בתוך הקבוצה ובתוך המשפחה העובדה שקבוצות שמקפידות על נישואין אנדוגמיים (תוך-קבוצתיים) מבצעות את הבדיקות הטרומ-שידוכיות, נושאת משמעות רבה לנוכח שכיחותן הגבוהה של מחלות גנטיות בקבוצות כאלו (קפלן, 2003; Wilson, 1990), דוגמת האימיש (Egeland, Gerhard, Pauls & Sussex, 1990; Hostetter & Endicott, 1990; Eaton, 2007; Raz, 2005) ושבטי בדואים (Weil, 1955).

בחסידות 'תולדות אהרן' מקפידים במיוחד על נישואין בתוך הקבוצה, ויש שאינם בוחלים בנישואי קרובים, ובכלל זה נישואי בני-דודים מדרגה ראשונה (Zalberg, 2013). ראיונות שקיימתי עם חברי הקבוצה הצביעו על שתי גישות בעניין זה: הראשונה אינה פוסלת נישואין "בתוך המשפחה", ולעתים קרובות אף מעדיפה אותם על פני נישואין "מחוץ למשפחה". הינדה, מנשות הקבוצה, הסבירה: "את מחתנת את הבת שלך עם הבן של אחיך או אחותך, אז את כבר יודעת בטוח שהוא בא ממשפחה טובה. את גם מכירה אותו מהזמן שהיה ילד, את יודעת איזה ילד הוא, ואת רוצה לילדה שלך את הטוב ביותר". גישה זו אפיינה בעיקר משפחות הנמנות עם האליטה של הקבוצה, שמבחינתן נישואין עם אחרים – "מחוץ למשפחה" – משמעם נישואין עם בעלי סטטוס חברתי נמוך יותר – צעד שאינו כדאי ל"עסקת הנישואין" (Zalberg, 2013). הגישה השנייה, הבולטת בעיקר בשנים האחרונות ומאפיינת חלק ניכר מקהילת 'תולדות אהרן', גורסת כי יש להימנע מנישואין "בתוך המשפחה", מחשש למחלות תורשתיות. גישה זו היא תולדת קיומן של הבדיקות הטרומ-שידוכיות, אשר העלו את מודעות בני הקהילה לסכנה הטמונה בנישואי קרובים. מינדל, מן השדכניות הבולטות הפועלות בקרב הקבוצה, הסבירה: "היום משתדלים לעשות את זה [נישואי קרובים] פחות, כי יותר יודעים על הסכנה של מחלות. שני האחים שלי בהתחלה רצו להתחתן אחד עם השני [לשדך בין ילדיהם], אבל בסוף החליטו שלא, בגלל שידועים שיש מחלות בנישואין עם המשפחה".

בה בעת, ובאורח פרדוקסאלי, עצם זמינותן של הבדיקות הטרומ-שידוכיות מחזיר במידת-מה את הגלגל אחורה, משום שיש בהן כדי להשקיט את לבם של אלה שחששו מנישואין בתוך המשפחה ו"לעודד" אותם בעקיפין לקיים נישואי קרובים. שהרי כעת, מבחינת מרביתם, אם תוצאות הבדיקות מצביעות על התאמה גנטית בין קרובי-משפחה, הם "מכוסים" מפני מחלות תורשתיות. המחישה זאת מינדל, בספרה על שני אחים שחיפשו בו-זמנית שידוך לילדיהם.

אח אחד פנה אליי כדי למצוא שידוך לבת שלו, והאח השני פנה לשדכנית אחרת, חברה שלי, כדי למצוא שידוך לבנו. כעבור כמה שבועות השדכנית השנייה חשבה להציע את הבן של האח האחד לבת של אחיו. וכששני האחים שמעו על ההצעה הם חשבו ואמרו 'בעצם למה לא? לפני כן לא חשבו על זה בגלל מחלות, אבל בזמן שהשדכנית הציעה, זה היה בדיוק הזמן המתאים שאת שניהם שללו, ואז שניהם אמרו 'כן'. הם בדקו את הבדיקות של 'דור ישרים' וראו שזה בסדר, שיש התאמה, אז סגרו על השידוך.

במקרים כאלה הבעיה היא שחברי הקבוצה אינם נותנים דעתם לכך שקיימות מחלות תורשתיות נוספות, שאינן נבדקות במסגרת 'דור ישרים', ושהנישואין בתוך המשפחה מגבירים את הסיכוי להופעתן. משמעות הדבר היא כי חרף הבדיקות, ואולי דווקא בגינן, הסיכון להופעתן של מחלות תורשתיות בקבוצה עלול לגדול.

הדיאלקטיקה שבעריכת הבדיקות הגנטיות

כאמור, בשנים הראשונות לפעילות 'דור ישרים' הסתייגו רבים מביצוע הבדיקות הטרומ-שידוכיות, ולא רק מחוסר היכרות עם הנושא. דומה כי הקושי היה נעוץ, בין היתר, בהווייה הדיאלקטית בה היו נתונים רבים בציבור החרדי בכל הנוגע לתהליך ההשתדכות. מחד גיסא,

נתפסים הנישואין בעיניהם כ"השגחה עליונה", תוצאה של התערבות אלוהית, פעולה רליגיוזית ונס של ממש. הדבר מצא למשל ביטוי בדבריה של מרים, שהשיאה זה כבר ארבעה מילדיה: "זו לא אני שעושה את השידוך. זה מלמעלה [מצביעה השמימה]. לא אני היא זו שקובעת. הוא [האל] מסדר את השידוך". כך גם נעמי, שהשיאה זה כבר שישה מילדיה ומחפשת שידוך לשביעי: "השידוך זה בשערט, רק בשערט" (ביידיש: מן השמים, מן האל; רוצה לומר: מה שצריך להיות יהיה, והכול בידי אלוהים). גם מינדל השדכנית נוהגת לייחס לאל את הצלחת שידוכיה: "אל תשאל אותי איך זה קורה, איך אני מצליחה בשידוך, ואני לא תמיד מכירה את שני בני הזוג, ובכל זאת, בעזרת השם, זה הולך, כי כל שידוך זה השגחה פרטית. אצלנו, את יודעת, אומרים שבת-קול יוצאת מן השמים ומכריזה על הזיווג 40 יום לפני יצירת הוולד".¹⁵

מאיך גיסא, החקירה, הבדיקה והדרישה אחר בן הזוג המיועד מאפיינת במיוחד את הציבור החרדי: לא זו בלבד שההורים מבררים על אודותיו, לרבות על אודות בני-משפחתו, אלא הם דואגים לבדוק גם את מטענו הגנטי. מכך משתמע לכאורה כי ככלות הכול הם אינם שמים מבטחם רק באל, אלא טורחים לקבל גם אישור מדעי להצלחת הזיווג.

דיאלקטיקה זו באה לידי ביטוי בדבריה של ינטל, שהשיאה זה כבר שלושה מילדיה: "תראי, הברור הגנטי נעשה רק בשלבים הסופיים של השידוך וכמעט שלא קובע, כי אנחנו מאמינים שמה שהקב"ה רוצה זה מה שיהיה ויהיה טוב. והבדיקות [הגנטיות] הן באמת רק כי רוצים למנוע ששני בני הזוג יהיו עם אותה מחלה שתביא לתוצאה לא טובה, חס וחלילה".

ר' חיים, איש חסידות קרלין סטולין, אב לשמונה, אמר זאת ביתר-שאת: "הכל בידי שמים, אבל את הבדיקות הגנטיות חייבים לעשות! זה ממש דיני נפשות!"

ינטל ור' חיים, כמו גם מרואיינים אחרים, מדברים בשני קולות מנוגדים, אך מנסים ליישב את הסתירה ביניהם. הקול האחד מדגיש כי הברור הגנטי "כמעט שאינו קובע", מאחר שחברי הקבוצה שמים מבטחם באל ונוקטים את הגישה של "תמים תהיה עם ה' אלוקיך", כלשונה של ינטל. הם מגמדים את חשיבות הבדיקות ואת השפעתן על תהליך ההשתדכות, ומייחסים לאל את עיקר ההשפעה על תהליך הזיווג. בה בעת הם משמיעים קול נוסף, הגורס כי חשיבות הבדיקות היא כה רבה עד כי כל הצעירים שהגיעו לפרקם מחויבים לעשותן, בהתאם להוראת האוטוריטות הדתיות, ועל-פיהן בסופו של דבר יקום או ייפול דבר.

על-מנת שיוכלו לחיות בשלום ובהרמוניה עם שני הקולות הללו, מפרשים הדוברים את תוצאות הבדיקות כאינדיקטור מאת האל, המורה להם אם עליהם 'לסגור' על השידוך אם לאו. היטיבה לבטא זאת קרויינע, מקבוצת 'תולדות אהרן': "בשידוך ה' מסובב את כל הנסיבות, ואם דברים צריכים להיות בצורה מסוימת, ככה הם יצאו; ואם זה לא מתאים בבדיקות הגנטיות, אז סימן שזה לא הזיווג המתאים". ואומר ישעיהו: "כל עפבה לטובה", כך אומרים אצלנו. נכון שלפעמים מצטערים כשצריך לבטל שידוך, במיוחד אם בדיקת ההתאמה הגנטית נעשתה אחרי שבני הזוג נפגשו כמה פעמים, אבל אנחנו מאמינים שכנראה יש דברים שאנחנו לא יודעים, ובסופו של דבר כנראה מוטב שהשידוך הספציפי לא יצא לפועל".

השימוש בכלים מדעיים לצורך הכרעה בעניין שאת כל כולו מייחסים החרדים לאל, הוא דוגמה מרתקת הממחישה את הדחייה הדיפרנציאלית של המודרנה, שכה מאפיינת את החברה החרדית. התפיסה החרדית, לפי שלהב (1996), מבחינה בין הממד הערכי-תרבותי של העולם

¹⁵ דבריה מתבססים על הנאמר בגמרא במסכת סוטה ב, א': "ארבעים יום קודם יצירת הוולד בת-קול יוצאת ואומרת: בת פלוני לפלוני".

המודרני, אותו היא דוחה, לבין הממד האינסטרומנטלי שלו, אותו היא מוכנה ואף מעוניינת לקבל – בעיקר בתחומי הרפואה והמדע – וזאת בשל תלותה הרבה בו. השימוש הרווח של הציבור החרדי בבדיקות הגנטיות הטרומ-שידוכיות, מלמד על מגמה של קדמה ופתיחות-מה בקרב החברה החרדית, ועל הערוצים שדרכם מחלחלת המודרנה לעולם החרדי, לרבות הקבוצות הקנאיות ביותר.

סיכום ודיון

אף שהמחקר הנוכחי אינו מתיימר לספק נתונים כמותיים, התמונה שתוארה לעיל מלמדת על שימוש נרחב בבדיקות טרום-שידוכיות ועל השגרתן בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל. ממצא זה עולה בקנה אחד עם ממצאיהם של רז וויזנר (Raz & Vizner, 2008). היות שהנישואין בחברה החרדית הם 'נישואין מוסדרים' – תוצאה של שידוך שעליו מופקדים בעיקר ההורים, והיות שהציבור החרדי נמנע מנישואין בין-עדתיים (Heilman, 1992; Zalberg, 2013), ובשל הימנעותו מהפלול במהלך ההיריון בגין בעיות בעובר (Raz & Vizner, 2008), עמד ציבור זה על חשיבותן הרבה של הבדיקות הטרומ-שידוכיות ועל התועלת הגלומה בהן. מבחינתו, הבדיקות אינן בגדר ערעור על ההשגחה העליונה או העדפת המדע על-פני האמונה והביטחון באל, אלא "בהשתדלות שאנו חייבים" – כפי שנכתב בסמליל של עמותת 'דור ישרים' – או "הקדמת תרופה למכה", כפי שציינו מרואיינים רבים.

ואכן זו הקדמת תרופה למכה, שכן הבדיקות הטרומ-שידוכיות הוכיחו את עצמן חד-משמעית. פרופ' ארתור אידלמן, לשעבר מנהל מחלקת יילודים בבית החולים 'שערי צדק', ציין כי שיעור היילודים חולי טאי-זקס פחת בכמעט 100%, אם לא נעלם כליל, וכן ניכרת ירידה משמעותית בשיעור היילודים הלוקים ביתר המחלות הנבדקות. לדבריו "ניתן לראות בתופעה זו של הבדיקות הטרומ-שידוכיות בחברה החרדית מודל לחיסולן של המחלות הגנטיות הנבדקות".

בהלימה לכך, רז וויזנר (Raz & Vizner, 2008) רואים בבדיקות הטרומ-שידוכיות ביטוי למשמעות הרחבה של המושג "אחריות גנטית" – קרי, נטילת אחריות על עצמנו, על ילדנו ועל בן הזוג שלנו בנוגע להבאת הצאצאים, לאור הידע שיש בידנו על המטען הגנטי שלנו (Davis, 2000). (Raz & Vizner, 2008 מתוך 2004).

יישום כמעט מלא של מודל הבדיקות הטרומ-שידוכיות מתאפשר דווקא בחברה החרדית, בזכות גורמים אחדים: ההבנה והפתיחות שגילתה הנהגתה הדתית בנושא זה; נטייתו של הציבור החרדי לציית לרבנים (זלצברג, 2014; פרידמן, 1991; קפלן ושטדלר, 2009; Hielman, 1992); דפוס ההשתדכות המקובל בחברה החרדית, בו אין לצעירים חופש רב בבחירת בן הזוג והעובדה שעוד בטרם נוצר קשר של ממש בין בני הזוג המיועדים, ההורים בודקים את הצד השני לפני ולפנים (וסרמן, 2011; 2013; Zalberg, 2012). נראה אפוא כי באורח פרדוקסאלי, דווקא מאפייניה ה"בלתי מודרניים" של החברה החרדית – ציות להנהגה הדתית ונישואין מוסדרים – הם המאפשרים לה ליישם מודל המבטא במהותו קדמה מדעית ומודרנה.

ממצאי מחקר זה מעידים על כך שהבדיקות הטרומ-שידוכיות הפכו לפרוצדורה שגרתית, שלא לומר מחייבת כמעט, גם בקרב קבוצות אנטי-ציוניות קנאיות שאינן מכירות במדינת-ישראל כמדינה היהודית. יתרה מכך, הרב יוסף אפשטיין, מייסד עמותת 'דור ישרים', נמנה עם חסידות

סאטמר, שאינה מכירה במדינה ובמוסדותיה באופן מוצהר (פרידמן, 1990, 1991; רביצקי, 1997). בה בעת, עצם השימוש בבדיקות הטרום-שידוכיות ופעולתה של עמותת 'דור ישרים' בישראל, מבטאים שיתוף-פעולה עם המדינה ומוסדותיה. הן מנהלת העמותה והן אתי, הנמנית עם צוות עובדיה, ציינו כי דגימות הדם שנלקחות מן הצעירים נבדקות במעבדות של בית החולים 'הדסה עין-כרם' – שהוא בית-חולים ממשלתי. הבדיקות מסובסדות על-ידי המדינה, ולנבדקים ניתנות הטבות שונות מקופות החולים. בנוסף עלה מדבריהן כי צוות העמותה עובד בשיתוף-פעולה עם אנשי-מקצוע משירותי הבריאות השונים. מציאות זו משקפת פער בין המתקיים ברמה המוצהרת בקרב הקבוצות האנטי-ציוניות, אשר מכריזות על הסתייגותן מן המדינה הציונית ועל הימנעותן משימוש בשירותיה והטבותיה, לבין המתרחש בהן בפועל – שימוש בשירותים ובהטבות שהיא מציעה לאזרחיה.

סוגיה זו עלתה באתר החרדי "הייד פארק", שבאחד הפורמים שלו נכתב כך, תחת הכותרת "קצת מן האמת על ארגון 'דור ישרים':"¹⁶

לא בכל יום נזקקים דל"ים [דתיים לאומיים] וחרדים שוללי המדינה לאותו ארגון. מקים 'דור ישרים' נמנה על אלו האחרונים השוללים את קיומה של המדינה, הלוא הוא ר' יוסף עקשטיין, דמות רבגונית ללא ספק. מחד ר' יוסף עקשטיין הוא יהודי קנאי לדבר ה' – כזה השומר את עיניו מראות ברע, ומאידיך יוצא ונכנס הוא אצל גדולי הגנטיקאים בעולם.

מן הציטוט דלעיל עולה גם כי השימוש בבדיקות הטרום-שידוכיות של 'דור ישרים' אינו מוגבל לציבור החרדי בלבד. בשנים האחרונות הוא חודר גם לחוגים אחדים בציבור הדתי לאומי (Frumkin, Raz, Plessner-Duvdevani & Lieberman, 2011). עובדה זו, המבטאת זרימת משאבים מן החברה החרדית אל מחוצה לה – במקרה דנן אל הציבור הדתי לאומי – ממחישה כי החברה החרדית אינה מערכת חברתית סגורה הרמטית ובדלנית לחלוטין, אלא מערכת המאמצת אל קרבה תשומות מן החברה החיצונית ומאפשרת זרימת תפוקות מתוכה אל חברת הרוב הסובבת אותה.

השימוש בבדיקות גנטיות בטרם נישואין מקובל גם מחוץ לעם היהודי. בקפריסין, למשל, מתבצעות מאז שנות ה-70 בדיקות טרום-נישואין לבריור הנשאות לטלסמיה, עקב שכיחותה הגבוהה של מחלה זו בקרב האוכלוסייה המקומית (Angastiniotis & Hadjiminis, 1981). אולם רז וויזנר (Raz & Vizner, 2008) סבורים שהמודל של עמותת 'דור ישרים' הוא המוצלח ביותר לבדיקות טרום-נישואין, ולו בזכות העובדה שהביא לשיעורי מניעה גבוהים ביותר. עם זאת הם מזכירים את "מחירי ההצלחה" של המודל, כפי שעלו במחקרם, ומדגישים כי יישומו במתכונתו הנוכחית מעורר דילמות אחדות שלא ניתן להתעלם מהן. ראשית, עצם העובדה שהפונים ל'דור ישרים' אינם יכולים לקבל מידע על המחלות שהם נושאים, מעלה שאלות אתיות בעניין הפרת זכותו של הפרט להשגת מידע על עצמו. שנית, כאשר בני-זוג מיועדים הוגדרו בבדיקות כ"לא מתאימים גנטית", מוצע להם למנוע את הנישואין, אך לא ניתנת להם הכוונה מקצועית ראויה. בנוסף לכך, עמותת 'דור ישרים' מבצעת גם בדיקות למחלות שחומרן הקלינית אינה חד-משמעית, והיא תלויה בגורמים שקשה לנבאם. יתרה מכך, חלקן, דוגמת מחלת גושה,

¹⁶ http://www.hydepark.co.il/topic.asp?topic_id=1363062&forum_id=9754

ניתנות לטיפול. זאת ועוד: בעוד שעמותת 'דור ישרים' אינה חושפת מידע לנבדקים, כדי למנוע מהם סטיגמה, דווקא התנהלותה זו עלולה ליצור סטיגמה ביחס לנשאים, מאחר שבאופן בלתי-נמנע היא מעבירה את המסר ש"להיות נשא זה רע" (Raz & Vizner, 2008). ברם, הדילמות שמעלים רז וויזנר מעוררות תהייה, שהרי ניתן לבצע את הבדיקות הגנטיות גם במסגרות 'חילוניות', בהן יכול הנבדק לקבל מידע על המחלה שהוא נושא, לקבל ייעוץ גנטי ולקבוע בעצמו לגבי אלו מחלות הוא מבקש להיבדק. העובדה שהציבור החרדי מעדיף את 'דור ישרים' מדברת בעד עצמה ומצביעה על מעמדה האיתן של העמותה בקרב הציבור החרדי והנהגתו, אשר קוראת לצאן מרעיתה לעשות את הבדיקות דווקא במסגרת 'דור ישרים'.

נוכח סוגיות אלו ונוכח המדגם המצומצם שעליו התבסס המחקר הנוכחי, המגביל את היכולת להסיק מסקנות בסוגיות הנדונות, מומלץ להרחיב את המחקר לעבר מדגם רחב יותר, ובתוך כך לדון בשאלות הנוגעות למחירו האתי, החברתי והרגשי של מודל הבדיקות הטרומ-שידוכיות.

מקורות

- בוקק-כהן, יי ופרס, יי 2006. בררנות בבחירת בן-זוג: עימות אמפירי בין הפסיכולוגיה האבולוציונית לבין תאוריית שוק הנישואין, **סוגיות חברתיות בישראל** 2: 73-93.
- גבתון, יי 2001. תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותי. בתוך: צבר-בן יהושע, נ' (עורכת). **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (195-228). לוד: הוצאת דביר.
- גרוסמן, א' 2001. **חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- ליאון, נ' 2010. **חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גודמן, יי 1997. **גלות הכלים השבורים: הבניית המציאות והשיח הטיפולי במסגרות טיפול חרדיות בישראל**. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה.
- _____ 2013. **גלות הכלים השבורים: חרדים בצל השיגעון**. תל אביב וחיפה: ידיעות ספרים ואוניברסיטת חיפה.
- וסרמן, נ' 2011. **חברת הקדושה: תהליך הקמת הבית בחסידות גור**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה.
- זלצברג, ס' 2005. **עולמן של נשות חסידות תולדות אהרן. מעמדן כפרטים וכקבוצה**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה.
- פרידמן, מ' 1988. **האישה החרדית**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- _____ 1990. מדינת ישראל כדילמה דתית, **אלפיים** 3: 24-68.
- _____ 1991. **החברה החרדית: רקע התפתחות ובעיות**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

- _____. 1999. כל כבודה בת מלך חוצה: האישה החרדית. בתוך: אריאל, י' ליבוביץ, מ' ומזור י' (עורכים), **ברוך שעשני אישה? האישה ביהדות מהתנ"ך ועד ימינו** (189-206). תל-אביב: משכל.
- _____. 2006. "שתיקות" ו"אמירות" בחברה החרדית. בתוך: הרצוג, ח' ולהד, כ' (עורכות), **יודעים ושותקים: מנגנוני השתקה והכחשה בחברה הישראלית**. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קפלן, ק' 2003. חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים. בתוך: סיון, ע' וקפלן, ק' (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** (224-277). ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- _____. 2007. **בסוד השיח החרדי**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- קפלן, ק' ושטדלר נ' (עורכים) 2009. **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל**. ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- רביצקי, א' 1997. **הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי**. תל-אביב: הוצאת עם עובד.
- שילה, מ' 2001. **נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914**. חיפה: הוצאת הספרים של אוניבסיטת חיפה, זמורה-ביתן.
- Ahuvia, A.C. & Adelman, M.B. 1992. Formal Intermediaries in the Marriage Market: A Typology and Review. *Journal of Marriage and Family* 54: 452-463.
- Angastiniotis, M.A., & Hadjiminias, M.G. 1981. Prevention of Thalassaemia in Cyprus. *Lancet* 1 (8216), 369-371.
- Becker, G.S. 1974. A Theory of Marriage. In: Schultz, T.W. (ed.), *Economics of the Family: Marriage, Children, and Human Capital* (299-351). Chicago: University of Chicago Press.
- _____. 1981. *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bogdan, R.C. & Biklen, S.K. 1998. *Qualitative Research for Education: An Introduction to Theory and Methods*. Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.
- Boxill, I. Chambers, C. & Wint, E. 1997. *Introduction to Social Research with Applications to the Caribbean*. Mona, Jamaica: University of the West Indies Press.
- Buss, D.M. 1992. International Preferences in Selecting Mates: A Study of 37 Cultures. *Journal of Cross Cultural Psychology* 21: 5-47.
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y.S. 2000. Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research. In: Denzin, K.N. & Lincoln, Y.S. (eds.), *Handbook of Qualitative Research* (1-29). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Dion, K.K., & Dion, K. 1993. Individualistic and Collectivistic Perspectives on Gender and the Cultural Context of Love and Intimacy. *The Journal of Social Issues* 49 (3): 53-69.

- Eaton, J. & Weil, R.J. 1955. *Culture and Mental Disorder: A Comparative Study of Hutterites and Other Populations*. Glencoe, ILL: Free Press.
- Egeland, J.A. Gerhard, D.S. Pauls, D.L. & Sussex, J.N. 1987. Bipolar Affective Disorders Linked to DNA Markers on Chromosome 11. *Nature* 325(6107): 783-787.
- Egeland, J.A. Sussex, J.N. Endicott, J. & Hostetter, A.M. 1990. The Impact of Diagnoses on Genetic Linkage Study for Bipolar Affective Disorders among the Amish. *Psychiatric-Genetics* 1: 15-18.
- Ekstein, J. & Katzenstein, H. 2001. The Dor Yeshorim Story: Community-based Carrier Screening for Tay-Sachs Disease. *Advances in Genetics* 44: 297-310.
- Friedman Ross, L. 2006. Heterozygote Carrier Testing in High Schools Abroad: What are the Lessons for the U.S.? *The Journal of Law, Medicine & Ethics* 34(4): 753-764.
- Frumkin, A. Raz, A. Plesser-Duvdevani, M. & Lieberman, S. 2011. "The Most Important Test You'll Ever Take"?: Attitudes toward Confidential Carrier Matching and Open Individual Testing among Modern-religious Jews in Israel. *Social Science & Medicine* 73(12): 1-7.
- Goshen-Gottstein, E.R. 1966. Courtship, Marriage and Pregnancy in 'Geula': A Study of an Ultra-Orthodox Jerusalem Group. *Israel Annals of Psychiatry and Related Disciplines* 4(1): 43-66.
- Greenberg, D. & Witztum, E. 2001. *Sanity and Sanctity: Mental Health Work among the Ultra-Orthodox in Jerusalem*. New Haven: Yale University Press.
- Gordon, A.I. 1964. *Intermarriage*. Boston: Beacon Press.
- Grossbard-Shechtman, A. 1985. Marriage Squeeze and the Marriage Market. In: Davis, K. (ed.), *Contemporary Marriage* (375-396). New York: Russell Sage.
- Heilman, S. 1992. *Defenders of the Faith: Inside Ultra-Orthodox Jewry*. New York: Schocken Books.
- Hooghiemstra, E. 2001. Migrants, Partner Selection and Integration: Crossing Borders? *Journal of Comparative Family Studies* 32 (4): 609-626.
- Milevsky, A. Niman, D.S. Raab, A. & Gross, R. 2011. A Phenomenological Examination of Dating Attitudes in Ultra-Orthodox Jewish Emerging Adult Women. *Mental Health, Religion and Culture* 14: 311-322.
- Patton, M.Q. 1990. *Qualitative Evaluation Research Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Prainsack, B. & Siegal, G. 2006. The Rise of Genetic Couplehood? Comparative View of Premarital Genetic Screening. *BioSocieties* 1: 17-36.

_____ 2010. Genetic Testing and Screening in Religious Groups: Perspectives of Jewish Haredi Communities. In: Birenbaum-Carmeli, D. & Carmeli Y. (eds.), *Kin, Gene, Community: Reproductive Technologies among Jewish Israelis* (153-171). New York: Berghan Books.

Raz, A. 2005. *The Gene and the Genie: Tradition, Medicalization, and Genetic Counseling in a Bedouin Community*. Durham, NC: Carolina Academic Press.

_____ 2009. Can Population-based Carrier Screening be Left to the Community? *Genet Couns* 18(2): 114-118.

_____ 2010. *Community Genetics and Genetic Alliances: Eugenics, Carrier Testing, and Networks of Risk*. London: Routledge.

Raz, A. & Vizner, Y. 2008. Carrier Matching and Collective Socialization in Community Genetics: Dor Yesharim and the Reinforcement of Stigma. *Social Science & Medicine* 67(9): 1361-1369.

Rockman, H. 1994. Matchmaker, Matchmaker Make Me Match: The Art and Conventions of Jewish Arranged Marriages. *Marriage and Family Review* 9: 277-284.

Shaley, O. Baum, N. & Itzhaky, H. 2012. Mate Selection and Marriage Decision in Bicultural Society: Modern Orthodox Society in Israel. *Marriage and Family Review* 48: 210-226.

Strauss, A.L. & Corbin, J. 1998. *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures Techniques*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Wilson, B.R. 1990. *The Social Dimensions of Sectarianism: Sects and New Religious Movement in Contemporary Society*. Oxford: Clarendon Press.

Zalberg Block, S. 2012. Gender Differences in the Involvement of Young People in the Matchmaking Process in an Extreme Ultra-Orthodox Community. *Journal of Jewish Identities* 5 (2): 27-50.

_____ 2013. 'The Art of the Deal': Preferences in Spouse Selection among Parents in a Hasidic Community. *Israel Studies Review* 28(2): 61-82.

Zlotogora, J. & Leventhal, A. 2000. Screening for Genetic Disorders among Jews: How Should the Tay-Sachs Screening Program be Continued? *Isr Med Assoc Journal* 2(9): 665-667.